

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 9 (2012)

"Ηθος ανθρώπω δαίμων": η μοίρα ως υπόθεση ήθους στον Ηράκλειτο

Ασημίνα Τσάκαλου

doi: [10.12681/ethiki.22744](https://doi.org/10.12681/ethiki.22744)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσάκαλου Α. (2020). "Ηθος ανθρώπω δαίμων": η μοίρα ως υπόθεση ήθους στον Ηράκλειτο. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (9), 56–66. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22744>

«ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων»: Ἡ μοίρα ὡς υπόθεση ἦθους στὸν Ἡράκλειτο

ΑΣΗΜΙΝΑ ΤΣΑΚΑΛΟΥ

ἦθος - ἀνθρώπος - δαίμων, με τρεῖς μόλις λέξεις ἀρθρώνεται στὴν ἠρακλείτεια σκέψη τὸ μέγα πρόβλημα τοῦ εἶναι, τῆς συνείδησης, τῆς πράξης, τῆς μοίρας καὶ τῆς μεταξύ τους σχέσης. Ἡ εὐθύνη, ἡ ἐνοχή, τὰ βάσανα, ἡ συμμετοχή ἢ ὄχι τοῦ θεϊκοῦ στοιχείου στὴν ἀνθρώπινη διαδρομή, ἡ τραγικότητα τῆς ἀνθρώπινης πορείας καὶ δράσης, ἡ διαλεκτικὴ βάση τῆς ἠρακλείτειας φιλοσοφικῆς σκέψης ἀναδύονται ὡς φιλοσοφικοὶ στοχασμοὶ σὲ αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα με τὴ γνωστὴ λιτότητα τοῦ ἠρακλείτειου λόγου, ὅπου περικλείεται *εντὸς τοῦ ἐλαχίστου τοῦ μέγιστον*¹.

Τὸ ἀπόσπασμα 119 --- IV 40, 23 στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου ἔχει ἐρμηνευτεῖ με ποικίλους καὶ διαφορετικοὺς τρόπους ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς τοῦ ἠρακλείτειου λόγου, καθὼς οἱ ἐρμηνεῖες μποροῦν νὰ συγκροτήσουν ἕνα φιλοσοφικὸ στοχασμὸ ιδιαίτερα ἐλκυστικὸ γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ θέματος τοῦ καθορισμοῦ τῆς μοίρας ὡς ἐπιτυχημένης πορείας σὲ συνάρτηση με ἕνα δυνατὰ δομημένο χαρακτῆρα καὶ ἕνα ἀρτιο καὶ ἀριστο ἦθος.

Κατὰ τὴν ἀπόψη τοῦ R. Geldard αὐτὸ εἶναι τὸ δυσκολότερο ἀπόσπασμα γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα. Ὅταν προσπαθῆσει κανεὶς νὰ ἀποδώσει τὴ λέξη *δαίμων* ὡς μοίρα, γραφτό, πεπρωμένο συναντᾷ δυσκολίες διότι ἀπὸ φιλοσοφικὴ θέση οἱ λέξεις αὐτές δηλώνουν ἕνα ἀναγωγικὸ νόημα². Εἰάν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ νὰ μεταφράξεις ἀποτελεῖ φιλοσοφικὴ ἀπόψη καὶ θέση καὶ ὅτι δεν

υπάρχει απόλυτη μεταφραστική ακρίβεια και ευαισθησία που θα αποκαλύψει το βάθος, το πλάτος και τους ιριδισμούς της πρωτογενούς λέξης, όπως αυτή χρησιμοποιήθηκε από το φιλόσοφο, καταλήγουμε σε ερμηνείες που στηρίζονται σε ποικίλες δυνατότητες μετάφρασης.

Η ερμηνεία του αποσπάσματος κατά τους Kirk-Raven-Schofield αποδίδει το δαίμων με τη λέξη *μοίρα*, οπότε το απόσπασμα μεταφράζεται ως εξής, *ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι η μοίρα του*³. Ο P. Wheelwright μεταφράζει δίνοντας ένα μεγαλύτερο εύρος δυνατοτήτων, έτσι το απόσπασμα παίρνει τη μορφή, *ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι ο φύλακας θεός του*⁴. Οι Liddell - Scott ερμηνεύουν το απόσπασμα μεταφράζοντας τη λέξη *δαίμων* ως το καλό ή κακό πνεύμα του ατόμου, ως τη δύναμη που επηρεάζει ή και καθοδηγεί την ανθρώπινη μοίρα. Ο Voegelin ταυτίζει το *ήθος* με το *δαίμων* και υποστηρίζει ότι ο *δαίμων* ενυπάρχει στο *ήθος*⁵. Κατά τον Conche η ιδέα μιας προσωπικής επιλογής στην ηρακλείτεια σκέψη είναι παντελώς απύσχα, διότι ο άνθρωπος δεν επιλέγει το δαίμονά του, το ατομικό ήθος δεν είναι θέμα επιλογής αλλά βρίσκεται στον καθένα να είναι όπως είναι, ο χαρακτήρας είναι ο δαίμονάς του, άρα η μορφή της ανθρώπινης ζωής προδικάζεται από το ήθος ως ένα πεπρωμένο. Κατά τους Diels - Kranz το ήθος είναι η ψυχή, τα συναισθήματα, τα λόγια και οι πράξεις σχετίζονται με το ήθος του. Όλα αυτά όμως μαζί εκδηλώνονται ως έκφραση μιας θρησκευτικής δύναμης, ενός δαίμονος, του δαίμονος της ψυχής που ενεργεί μέσα σε αυτά και διαμέσου αυτών. Για αυτό άλλωστε για τον αρχαϊκό Έλληνα η ευτυχία του ανθρώπου ενέχει και την έκφραση της θεϊκής επίνευσης, ήταν δηλαδή ευ-δαιμονία⁶.

Οι ερμηνείες που αναφέρθηκαν, οδηγούν σε μία ενδιαφέρουσα επισήμανση, οι λέξεις *ήθος και δαίμων*, εάν αυτονομηθούν και ερμηνευτούν ως ανεξάρτητες έννοιες, δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες

δυσκολίες, στο συνδυασμό τους όμως σε αυτό το λακωνικό απόσπασμα, ενδεικτικό της ηρακλείτειας σκέψης, αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα και δίνουν μια σχηματική διαλεκτική αντίληψη μιας ηθικής φιλοσοφικής σκέψης και κατά κάποιον τρόπο μιας φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, που τείνει στο να ξεφύγει από μια θεομορφική αντίληψη για την ψυχή, για την ανθρώπινη μοίρα και πορεία.

Το δίπολο *ἦθος – δαίμων*, με μεσολαβητή και ενδιάμεσο τη λέξη *ἄνθρωπος*, αποκτούν μια φιλοσοφική αντίληψη, που κινείται σε πεδίο ηθικής φιλοσοφίας. Σε μία αναγκαστική φιλολογική προσέγγιση των λέξεων διαπιστώνουμε ότι η λέξη *ἦθος*, ως εκτεταμένος τύπος του *ἔθος*, έχει τις σημασίες του τρόπου, της συνήθειας, της διάθεσης, του χαρακτήρα αλλά και της συνήθους διαμονής, του ενδαιτημάτος, της δράσης αλλά και της διαμονής - στάσης (*ἔδος*). Προφανώς αυτή η τελευταία σημασία οδήγησε τον Heidegger να δώσει μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία του αποσπάσματος. Κατά τον Heidegger το ἦθος στο απόσπασμα σημαίνει *οἶκος, διαμονή*, ο *δαίμων* είναι το *θεῖο ἢ το θεϊκό κομμάτι του ανθρώπου*. Επομένως, η ερμηνεία παίρνει τη μορφή, *Ο ἄνθρωπος κατοικεί, εξαιτίας του ότι είναι ἄνθρωπος, μέσα στην εγγύτητα του θείου*⁷. Πιο ελεύθερα θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής, *το Είναι του ανθρώπου (ἦθος) είναι ένα θεῖο Είναι (ο δαίμονάς του)*. Αυτή η ερμηνεία από τον Heidegger, φαίνεται να αποδίδει στην ανθρώπινη οντότητα το πολυπόθητο μερίδιο της από τη θεϊκή φύση. Η λέξη *δαίμων* έχει τις σημασίες, θεός, θεότητα, μοίρα, τύχη, κλήρος, πεπρωμένο, ψυχή, πνεύμα. Ο δαίμων επίσης είναι και ο μικρός προσωπικός θεός, που κατά τη λαϊκή αντίληψη συνδέεται με την ιδιαίτερη ζωή του κάθε ανθρώπου, αντιπροσωπεύει την ιδιαίτερη μοίρα του. Αυτός ο ατομικός δαίμων κάνει τον άνθρωπο να θεωρείται ευδαίμων ή κακοδαίμων. Ο Πλάτων φαίνεται να υποστηρίζει κάτι τέτοιο στον Τίμαιο, *δαίμονα θεός εκάστω*

*δέδωκε*⁸.

Μια εύκολη ερμηνεία του αποσπάσματος θα οδηγούσε λοιπόν στο εξής, *ο χαρακτήρας στον άνθρωπο είναι ο δαίμονάς του*, οπότε η ερμηνεία αυτή πλησιάζει προς την άποψη του Voegelin ο οποίος ταυτίζει το ήθος με το δαίμονα⁹. Άλλωστε η ρήση αυτή του Ηράκλειτου έχει τον απόηχο της και στη μεταγενέστερη αρχαιότητα, συγκεκριμένα στο Μένανδρο, (*τούτος ο χαρακτήρας είναι ο θεός για μας, αφού γίνεται ο αίτιος ώστε ο καθένας να ενεργεί σωστά ή άσχημα*) και στον Επίχαρμο (*ο χαρακτήρας για τους ανθρώπους είναι ο δαίμων ο καλός, αλλά και για κάποιους ο κακός επίσης*). Ωστόσο, με αυτήν την ερμηνεία, παραγκωνίζεται η φιλοσοφική πλευρά του ηρακλείτειου λόγου, που στη βάση του έχει τη διαλεκτική θέση και την αντίληψη του Είναι ως ένα εν γίγνεσθαι Είναι και κατ' επέκταση την αντιπαλότητα που γεννά η σχέση ήθους και δαίμονα. Ο Ηράκλειτος φαίνεται ότι απορρίπτει τη δοξασία του προσωπικού δαίμονα, τόσο στην ανώνυμη λαϊκή εκδοχή της όσο και στην επώνυμη πυθαγορική εκδοχή της. Για αυτόν, η πορεία του ανθρώπου δεν εξαρτάται από κάποια προσωπική θεία δύναμη αλλά από την ιδιαίτερη του φύση, τον χαρακτήρα του. Ο δαίμων δεν είναι μια προσωπική θεότητα που καθορίζει τη μοίρα του ανθρώπου που έχει κατά κάποιον τρόπο αναλάβει. Το ήθος και ο δαίμων βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση. Το ήθος αποτελεί τη βαθιά και γνήσια φύση του ανθρώπου, την ιδιαίτερη φύση του, την προσωπική αρετή και τις αδυναμίες του, την ουσία του, το εν γίγνεσθαι Είναι που ενώ είναι μεταβαλλόμενο διατηρεί τη σταθερά του ηρακλείτειου Λόγου, του Λόγου που υπερβαίνει τους περιορισμούς της ανθρώπινης νόησης και κρίσης. Αυτή η αντίφαση της σταθερότητας και της μεταβολής μέσα στο ανθρώπινο ον, αποτελεί και το θεϊκό του κομμάτι, το δαίμονά του, την τραγικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης όπως τη συ-

νέλαβαν οι τραγικοί ποιητές. Σε συνδυασμό μάλιστα με το απόσπασμα 12, *ήθος γάρ ανθρώπειον μεν ουκ έχει γνώμας, θεϊον δε έχει*, στο οποίο η αντίθεση της ανθρώπινης φύσης με τη θεία φύση δηλώνεται καταφανώς και μάλιστα με την πρώτη να υστερεί κατά τον Ηράκλειτο ως προς τη φρόνηση, η λέξη ήθος λαμβάνει τη σημασία της ανθρώπινης φύσης και οδηγεί πάλι στην τραγικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο άνθρωπος ως τραγικός ήρωας επιβεβαιώνει την αντίφαση αυτή. Το ηρακλείτειο μήνυμα δεν είναι ούτε αισιόδοξο ούτε απαισιόδοξο, είναι η αποκάλυψη του υπέρτατα τραγικού στην ανθρώπινη ύπαρξη, της αέναης πάλης των αντιθέσεων που ενυπάρχουν στο ον.

Στην Αντιγόνη του Σοφοκλή η ηρωίδα δρα ενεργώντας σύμφωνα με τη φύση της, μια δράση που καθοδηγεί κατά πρώτο λόγο η αγάπη της για τον αδελφό της Πολυνείκη και κατά δεύτερο λόγο η πικρία μιας γυναίκας - παιδιού για το τρομερό οικογενειακό ιστορικό της και για τον αφανισμό της οικογένειάς της. Ακόμα και ο έρωτας της για τον Αίμονα δε δύναται να μετριάσει τη σύγκρουσή της με τον Κρέοντα και να κάμψει την αγέρωχη στάση της απέναντί του. Η Αντιγόνη πολεμά με πολλά εμπόδια, κυρίως εσωτερικούς σπαραγμούς, το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, το δυναστικό συμφέρον, την αντίδραση της αδελφής της Ισμήνης και τον αποχωρισμό της από αυτήν, τον έρωτά της για τον Αίμονα, την ορμή της νιότης, το σκληρό φρόνημα του Κρέοντα, και τα υπερνικά όλα λόγω του ήθους της. Το ήθος της καθορίζει τη δράση της και την οδηγεί σε πορεία προς το θάνατο. Δεν βαδίζει προς το θάνατο αγέρωχα, με πείσμα και αδιαφορία ή στωικά, αλλά κλαίει που θα πεθάνει ανύπαντρη, μοιρολογεί τα χαμένα της νιάτα και σπαράζει για το τελευταίο φως του ήλιου που αντικρίζει όπως είναι φυσικό να συμβαίνει σε κάθε ζωντανό πλάσμα. Ωστόσο η επιλογή της είναι

μια αναγκαία επιλογή και προσιδιάζει στη φύση της. Το δραν ουσιαστικά σημαίνει την εκπλήρωση ενός προορισμού που καθορίζεται από την ιδιαίτερη φύση, το ήθος του ανθρώπου. Η τραγικότητα της ηρωίδας έγκειται στην αντίφαση της λαχτάρας για ζωή και έρωτα και στο αγέρωχο και υπερήφανο ήθος της, στην αγάπη της για τον αδερφό της και στο φόβο της για το θάνατο, το ήθος της είναι ο δαίμονάς της, το προσωπικό θεϊκό και αμετάβλητο κομμάτι της. Αναγκαιότητα και ελευθερία ως συνειδητή επιλογή συμπλέκονται διαλεκτικά, η ελευθερία του ανθρώπου συνίσταται στην πλήρη αποδοχή της δαιμονιακής του φύσης. Κάθε ελεύθερη επιλογή είναι μια αναγκαία επιλογή κάτω από αυτές τις συνθήκες. Το ότι η Αντιγόνη παίρνει αυτήν την ηρωική απόφαση, μπορεί να καταδικάζεται από τη λογική αλλά στην πραγματικότητα το ότι μπόρεσε να την πάρει, ευχαριστεί τον θεατή της τραγωδίας, τον συγκινεί και ίσως τον ενθουσιάζει, διότι έτσι εκπληρώνει τον προορισμό που προσιδιάζει στη φύση της.

Και εάν στην Αντιγόνη συγκινεί η ίδια η ηρώδα με το ήθος της, στον Οιδίποδα Τύρανο συναρπάζει η ίδια η πλοκή περισσότερο από τον ήρωα, ο δαίμονάς του που κατά κάποιον τρόπο κινεί όλη την ιστορία.. Η ικανότητα που έχει στο να συνδυάζει τα στοιχεία και να λύνει γρίφους, η διανοητική του υπεροχή τον οδηγεί στην αποκάλυψη της τρομερής και αποτροπιαστικής πραγματικότητας. Ο ήρωας καταφέρνει μετά από λανθασμένους αρχικά συλλογισμούς, να λύσει τον γρίφο της καταγωγής του, όπως είχε καταφέρει να λύσει και το αίνιγμα της Σφίγγας που του έδωσε τη βασιλεία και τη μητέρα του ως σύζυγο. Η μοίρα του φαίνεται προδιαγεγραμμένη και η πορεία του αναπόφευκτα τραγική, όμως το δικό του στοιχείο, ο δαίμονάς του είναι το στοιχείο που οδηγεί στην εκπλήρωση του πεπρωμένου του. Σύμφωνα λοιπόν με την υπόθεση, όταν συναντά

τον Λάιο και φιλονικεί, ο οξύθυμος χαρακτήρας του τον οδηγεί στο φόνο του πατέρα του χωρίς φυσικά να γνωρίζει την ταυτότητα του ανθρώπου που σκότωσε. Η οξύθυμία του είναι εκείνο το στοιχείο του ήθους του, που οδηγεί στην εκπλήρωση του δυσβάσταχτου πεπρωμένου του και το πάθος του για την αναζήτηση της αλήθειας στην αποκάλυψή του. Η αντίστασή του σε κάθε πρόταση συμβιβασμού και υποχώρησης είναι αυτό το στοιχείο που ξετυλίγει το νήμα και οδηγεί από την άγνοια στη γνώση, στοιχείο εκ διαμέτρου αντίθετο με τη στάση της Ιοκάστης για τη ζωή όπως εκφράζεται αυτή στο στίχο 979, *εική κράτιστον ζην, όπως δύναίτο τις (καλύτερα όπως μπορεί καθέννας να ζει, χωρίς φροντίδες)*. Η τελική κατάρρευση του κόσμου του, η πτώση του παιδιού της Τύχης όπως αυτοχαρακτηρίζεται, είναι το αναμενόμενο αποτέλεσμα, και βεβαίως η μοίρα του Οιδίποδα, σύμφωνα με την υπόθεση, φαίνεται προδιαγεγραμμένη όπως ρητά ο χρησμός προφητεύει. Επιπροσθέτως, ο ήρωας δεν χαρακτηρίζεται από ηθική φαυλότητα ούτε η οξύθυμία του αποτελεί για την ελληνική ηθική - αξιακή αντίληψη ύβρη που πρέπει να εξιλεωθεί με τέτοια τιμωρία. Επομένως, αναδύεται το ερώτημα: ο Οιδίποδας είναι ένα πρόσωπο που δέχεται παθητικά ένα πεπρωμένο που είναι ούτως ή άλλως αναπόφευκτο ή ο ίδιος σύμφωνα με το ήθος του ενεργοποιεί αυτήν την πορεία; Στην αναμέτρηση με το ερώτημα, η αντιμετώπιση δεν μπορεί παρά να είναι φιλοσοφική, στο ερώτημα «για ποιον λόγο εντέλει γίνονται όλα αυτά», συμπορεύονται μια ιδιότυπη οντολογία του παραλόγου και μαζί η ηθική της γνώσης - αποκάλυψης και η δράση η προσαρμοσμένη στην ιδιαίτερη ατομική φύση, στη βαθιά επίγνωση της ανθρώπινης συνθήκης που κινείται στα όρια της ύβρεως. Ο τραγικός ήρωας μαθαίνει εκ των υστέρων πως υπερέβη ένα όριο το οποίο προκάλεσε την επέμβαση της μοίρας. Το ήθος του γίνεται το όργανο της μοίρας,

είναι αυτό που τον οδηγεί στην κακοδαιμονία. Η όλη συμπεριφορά του Οιδίποδα κυριαρχείται από τον ευέξαπτο και παρορμητικό του χαρακτήρα, απέναντι στο Λάιο, στον Τειρεσία, στον Κρέοντα. *Θυμώ μάχεσθαι χαλεπόν, ότι γαρ αν θέλη, ψυχής ωνείται*, αναφωνεί στο απόσπασμα 85 ο Ηράκλειτος, λόγος που ταιριάζει τόσο στον Οιδίποδα όσο και στον ομηρικό Αχιλλέα. Η κατάρρευση του οίκου του Αγήνορα έχει ήδη αρχίσει να πραγματοποιείται. Ήθος, άνθρωπος, δαίμων στη διαλεκτική τους σχέση κινητοποιήσαν τη διαδικασία.

Ο Προμηθεύς, θεός δωρητής της πηγής και του πυρός, της δύναμης που είναι *διδάσκαλος τέχνης πάσης... και μέγα πόρος (Προμηθεύς δεσμώνος στ. 110 - 110)*, αντιμετωπίζει την οργή του Δία και τη βία διότι είναι φύσει δοτήρ χωρίς να διεκδικεί τίποτα για τον εαυτό του. Η αγάπη του για το ανθρώπινο γένος και η γενναιοδωρία του, στοιχεία του ήθους του, ορίζουν τη μοίρα του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δηλώνεται η σύγκρουση ανάμεσα στο μεγαλείο των στόχων και στη μοίρα των δυσδαιμόνων που μοχθούν για αυτούς¹⁰. Ο Προμηθεύς θα έχει να αντιμετωπίσει μακρότατες δοκιμασίες, αφού εκείνος που θα τον απαλλάξει από τα μαρτύριά του, ο *λωφήσων*, δεν έχει ακόμα γεννηθεί και αυτό το γνωρίζει, τάχθηκε να υπηρετεί μια μοίρα που ουσιαστικά έχει διαμορφώσει λόγω της φιλάνθρωπίας του και την οποία δεν μπορεί να αποφύγει διότι αυτή καθορίζεται από την ιδιαίτερη φύση του, το ήθος του¹¹. Ο ησιόδειος Προμηθεύς είναι θεός αλλά ο αισχύλειος είναι ένας τραγικός ήρωας *αθλεύων*, στον οποίον το ήθος του καθορίζει τη μοίρα του, ήθος αυτοσπαραζόμενο από αντιφάσεις, μοίρα που χαρακτηρίζεται από συγκρούσεις. Ο Α. Διαμαντόπουλος αναφέρει ότι «η θεμελιακή δύναμη της προσωπικότητας του Προμηθέα που στηρίζει τις υπολοιπες και που τις μετουσιώνει σε δημιουργικές δυνάμεις είναι η αλύγιστή του αντίσταση στην πειθώ και στη βία, όταν ο ισχυρότε-

ρος του ζητά με ιδιοτέλεια τα όπλα του [...] Όλες οι πλευρές της υπόστασής του αντιστρατεύονται τη βία, προβάλλουν στη βία αλύγιστη αντίσταση»¹². Ο Προμηθεύς τάχτηκε να υπηρετεί μια μοίρα γνωρίζοντας το μέλλον και έχοντας συνείδηση του μήκους του μαρτυρίου που επέσυρε στον εαυτό του με αυτήν την επιλογή του, όπως δηλώνει στο στίχο 101, *πάντα προυξέπισταμαι σκεθρώς τα μέλλοντα*. Η αγάπη του όμως για τον άνθρωπο, η γενναιοδωρία του και το θάρρος της αντίστασης τον οδηγούν σε αυτήν την πορεία. Έχει το ήθος του ανένδοτου ήρωα που δέχεται το μαρτύριο για να υπερασπιστεί ένα αίτημα οικουμενικό. Το ήθος του είναι ο δαίμονάς του, το θεϊκό τιτάνιο κομμάτι του και η συμπονετική ανθρώπινη ευαισθησία του. Η δύναμη και η αδυναμία του που συμπλέκονται διαλεκτικά και τον οδηγούν σε αυτήν την επιλογή και το μακρότατο μαρτύριό του. Είναι ζεμένος κάτω από τον ζυγό της ανάγκης, γνωρίζει το πεπρωμένο αλλά πράττει σύμφωνα με το ήθος του, την *πεπρωμένην δε χρη αίσαν φέρειν ως ράστα, γιγνώσκουθ'ότι/το της ανάγκης αδήριτον σθένος./αλλ' ούτε σιγάν ούτε μη σιγάν τύχας/οίον τε μοι τάσδ' εστί. θνητοίς γαρ γέρα/πορών ανάγκαις ταισδ' ενέζευγμαι τάλας* (103-108).

Ο Κ. Αξελός αναφέρει σχετικά με το θέμα, ότι ο άνθρωπος κατά την αναζήτηση του εαυτού του συναντά αυτό που είναι απεριόριστα μεγαλύτερο από την ατομικότητά του, την αληθινή ανθρωπιά που είναι μία από τις εκφάνσεις της συμπαντικότητας, έτσι ξεπερνά τη ζωώδη αμεσότητά του. Στον Ηράκλειτο διατυπώνεται μια δραματική και τραγική αντίληψη του κόσμου και της ζωής, δραματική επειδή εκφράζει το βάθος των δραστηριοτήτων και των δράσεων του ανθρώπου· τραγική επειδή αντιμετωπίζει αυτό που είναι αποσπασματικό μέσα από ένα πρίσμα συμπαντικό και βαθιάειν τη ρωγή και τους σπαραγμούς που υπάρχουν μέσα σε κάθε ολότητα¹³. Το δημοκρίτειο «*εν λογίζεσθαι, εν λέγειν και πράττειν α δε*»

ώστε το ανθρώπινο ον να οδηγείται στο ευ ζην δεν φαίνεται εύκολα επικτό, καθόσον το ήθος εμπλέκεται στη διαδικασία ως καταλυτικός παράγοντας, ωστόσο σύμφωνα με τον Ηράκλειτο σημασία έχει ότι εμπλέκεται και δρα καταλυτικά, διαμορφώνει την πορεία, η μοίρα γίνεται υπόθεση ήθους.

Το ήθος, ο δαίμων, η μοίρα στον ηρακλείτειο λόγο οικοδομούνται με βάση τη διαλεκτική αντίληψη του φιλοσόφου για τα όντα. Μεταξύ τους συνδέονται με διαλεκτική σχέση, σχέση αντίφασης και σύγκρουσης, καθώς το ένα, η ανθρώπινη φύση αντιπαλεύεται το άλλο, το θεϊκό κομμάτι. Ωστόσο, στη βάση της ηρακλείτειας διαλεκτικής υπάρχει μια αφανής αρμονία που αναδύεται από τις αντιθέσεις και τις συγκρούσεις. Κατά τον Conche ο ηρακλείτειος κόσμος είναι μια αρμονία τραγική¹⁴. Η αρμονία αυτή συνδέει το ανθρώπινο ον με το σύμπαν, με το όλο και η ανθρώπινη μοίρα κατανοείται στην ολότητά της και όχι αποσπασματικά. Η δράση είναι τελικά το αποτέλεσμα μιας αναγκαίας και ελεύθερης επιλογής, ο άνθρωπος δεν ορμά τυφλός στην καταστροφή, διότι έχει τη δυνατότητα του Λόγου, ο προορισμός εκπληρώνεται, η πορεία ολοκληρώνεται. Κατά την πορεία αυτήν, ο άνθρωπος από αφηρημένους διαβάτης μετατρέπεται σε *σύννοιν* και *έλλογο* περιηγητή που προσπαθεί να φτάσει στον προορισμό του μέσα από αντιφάσεις και αυτοσπαραγμούς και να κατανοήσει τη συμπαντική και όχι αποσπασματική του φύση, το δαίμονά του, και ο προορισμός αυτός εν τέλει είναι αδιάφορο αν είναι η ευδαιμονία ή η κακοδαιμονία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Π. Καραβία, «Ο Ηράκλειτος και ο στοχασμός του βάθους», *Νέα Εστία* LXXIII, 1963, σελ. 160.
2. Richard G. Geldard, *Remembering Heraclitus*, Hudson, Lindisfarne Books, N. Y., 2000, σελ. 102.

3. G. S. Kirk - J. E. Raven - M. Schofield, *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα, σσ. 215.
4. Philip Wheelwright, *Heraclitus*, Princeton University Press, Princeton, 1959.
5. «Όταν το προσεγγίζουμε για πρώτη φορά, μπορεί να του αποδώσουμε όσο το δυνατό λιγότερο τεχνικό νόημα και να μην το θεωρήσουμε τίποτα παραπάνω, από μια έκφραση αντίθεσης προς τις συμβατικές απόψεις σχετικά με το ότι ο χαρακτήρας είναι ο εσωτερικός παράγοντας και ο δαίμονας ο εξωτερικός παράγοντας, που ρυθμίζει την ανθρώπινη μοίρα. Ακόμη και αν δείξουμε τέτοια σύνεση, δεν αλλάζει το γεγονός ότι ο δαίμονας ταυτίζεται με το ήθος και θεωρείται πως ενυπάρχει σε αυτόν. Αν, ωστόσο, τοποθετήσουμε το απόσπασμα στο πλαίσιο της πυθαγόρειας σύλληψης της ψυχής (μια διαδικασία που θεωρείται δικαιολογημένη), τότε ο δαίμων μπορεί να προσδιοριστεί σύμφωνα με την πυθαγόρεια έννοια, χρησιμοποιώντας αυτήν τη δομή της ψυχής την οποία ο Ηράκλειτος καθορίζει με τον όρο ήθος. Αυτός ο προσδιορισμός υπονοεί τη μνημειώδη αποκοπή από την αρχαϊκή αδιάρρηκτη σύνδεση της αθανασίας με τη θεότητα», Eric Voegelin, *The World of the Polis*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1957, σελ. 224.
6. Herman Diels- Walter Kranz, *Οι Προσωκρατικοί, Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, απόδοση στα Νέα Ελληνικά Β. Κύρκου, Παπαδήμος, Αθήνα, 2005, σσ. 216-217.
7. Martin Heidegger, Λόγος, Μοίρα, Αλήθεια, Ηράκλειτος, Παρμενίδης, εκδ. Πλέθρον, μτφρ. Ι. Αβραμίδου, σελ. 132
8. Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 90a.
9. Richard G. Geldard, *Ηράκλειτος*, Ο Σκοτεινός φιλόσοφος, μτφρ. Σ. Λειβαδοπούλου, Αρχέτυπο, Θεσσαλονίκη, 2003. «Ξεκινούμε από το σημείο που ο Βόγκελιν μιλά για τη φιλοσοφική αναζήτηση μιας καινούριας τάξης της ανθρώπινης ψυχής».
10. Αισχύλου, *Προμηθεύς δεσμώτης*, 28, 944, *Ευμενίδες*, 171
11. Αισχύλου, *Προμηθεύς δεσμώτης*, 101.
12. Αλέξη Διαμαντόπουλου, *Προμηθεύς Δεσμώτης και Ανόμενος του Αισχύλου*, Σειρά μελετών: Θέατρο και Πολιτική, Αθήνα, 1973, σελ. 49.
13. Κώστα Αζελού, *Ο Ηράκλειτος και η φιλοσοφία*, μτφρ. Δ. Δημητριάδη, Εξάντας, Αθήνα, 1974, σελ. 242.
14. Marcel Conche, *Heraclite-Fragments*, Presses Universitaires de France. Paris, 1986, σελ. 295.